

ՌՈՒՍ ՀԵՂԻՆԱԿ ՆԵՍՏՈՐ ԿՈՒԿՈԼՆԻԿԻ ԹՈՒՂԹԸ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ» ՄԱՍԻՆ

Ձերդ պայծառափայլութիւն

Իմ երեսնհինգամեայ գրական գործունէութեան ընթացքում իմ խիղճս միշտ ինձ թելադրել է, որ ամեն մի գրողի գրական գործունէութիւն նոյնպէս պետութեան մատուցած մի ծառայութիւն է, և որ գրողի պարտականութիւնն է հաղորդել հասարակութեան իրան շրջապատող կեանքի ամեն մի խնդրի ու երևոյթի մասին իւր արած ու ունեցած հայեացքներն ու հետազօտութիւնները, և այդ միջոցով հասցնել պետական անձանց ականջը իւր մտածողութիւնները, որոնց ձեռքին և պիտի գտնուի այդպիսի խնդիրների լուծումը: Բայց եղել են և այնպիսի դէպքեր, երբ մի որ և իցէ հակառակութեան նշոյլից անգամ խուսափելու նպատակով ես իմ մտածողութիւններս անմիջապէս ներկայացրել եմ պետական անձանց բարեհայեցողութեան, և այնուհետեւ այլ ևս կարիք եղած չէ կրկնել նրանց, արծարծելով մամուլի մէջ, կամ տպագրութեան տալով:

1847 թուից սկսած ես ծառայութեան գործերով համարեան ամեն տարի այցելել եմ և ուշի ուշով ուսումնասիրել Ռուսաստանի հարաւ-արեւելեան մասը Կովկասի և Ղրիմի հետ միասին, և ահա այս եօթ տարի է, որ մըշտապէս ընակութիւն եմ հաստատել Տազանրոգում, այդ երկրի կենդրոնում:

Բազմաթիւ շահեկան խնդիրների մէջ, որոնք յարուցանում են հետաքրքրութիւն և զբաղեցնում են ամբողջ հարաւային Ռուսաստանը, հայկական խնդիրը ծագել և

առաջ է եկել իմ աչքի առաջ. ես ամենայն սիրով և ուշադրութեամբ հետեւել ու վերահասու եմ եղել նրա զարգացման աստիճաններին, և որովհետեւ եղած և մեզ հասած լուրերը և տեղեկութիւնները մութ են, բազմա-տեսակ և միմեանց հակառակ և որովհետեւ նրանք յարու-ցանում են հայ ժողովրդի մէջ կասկած ու վախ, այդ պատճառով էլ ես սեպուհ պարտք համարեցի, նախ քան տպագրութեան տալը, այդ մասին ունեցած իմ հայեացք-ներս ու մտածողութիւններս ներկայացնել Ձերդ Պայծա-ռափայլութեան բարի հայեցողութեան:

Հայ ազգը ներկայումս, բացի իւր իսկական ընակու-թեան տեղերից Ռուսաստանի և Տաճկաստանի ներքին միջերկրական նահանգներում, տարածուած է բաւական խիտ ընակութեամբ Սև և Ազովի ծովերի ամբողջ ջրա-բաշխի շուրջը, և հայ ժողովրդի այդ մասն էլ հէնց պի-տի համարուի հայութեան գլխաւոր հատուածը, որովհետեւ այդ հայերի ձեռքին է գտնւում առևտուրը և հարստու-թիւնը, և լուսաւորութեան միջոցները, և ինքը լուսաւո-րութիւնն էլ, ինչպիսին որ գոյութիւն ունի նրանց մէջ:

Հայ ազգութիւնը չունենալով քաղաքական անկախու-թիւն, միանում կենդրոնանում է իւր կրօնքի մէջ, որ միւս քրիստոնէական դաւանութիւնների շարքում բռնում է իւր առանձնայատուկ տեղը, և այդ պատճառով էլ հայ հոգեւորականութիւնը ունի իւր առանձին, մինչև իսկ քաղա-քական նշանակութիւնը, որ շատ լաւ էր ըմբռնել 'ի Տէր հանգուցեալ Ներսէս կաթողիկոսը. նա իմաստութեամբ կառավարում էր հայկական նուիրապետութիւնը, գիտէր իւր ազդեցութիւնը պահպանել հայ ազգի շահերի վերայ բոլորամասն և ընդունակ էր խաղաղութիւն և համերաշ-խութիւն պահպանել ազգի մէջ: Բայց էջմիածնի վանքի հեռաւորութիւնը և դժուարամատոյց լեռնային ճանա-պարհները կարիք է դարձրել Տաճկահայոց համար իրանց հոգեւոր գլուխ ունենալու աւելի մօտ տեղ, ուստի և Փոքր-Ասիայի Սիս քաղաքում գոյութիւն ունի և մի այլ

պատրիարքարան առանձին՝ եկզարքոսով:

Ներսիսի յաջորդ Մատթէոս կաթողիկոսը չի կարողացել ժառանգել իւր նախորդի արժանաւորութիւնները և իւր կառավարութեան կարճ միջոցում հակառակութիւն է յարուցել իւր դէմ ոչ/թէ միայն իւր հօտի մէջ, այլ և հոգեւոր հովիւների, այնպէս որ հոգեւորականութիւնը դրդուած անհրաժեշտութիւնից, ստիպողաբար ըմբոստացել է նրա դէմ բացարձակապէս: Ժողովրդի խիղճը գիտակցելով ներկայ կառավարութեան ձգտումները պահպանելու արդարութիւնը և բարեկարգելու Ռուսաստանի բոլոր ազգերի վիճակը նոր սկզբունքների հիման վերայ, հաստատապէս հաւատում է, որ կ'հասնի աւելի բարւոք ապագայի և, ըստ երևութին, արդարացի յոյս է տածում և համոզուած է, որ էջմիածնի կաթողիկոսի ընթացքը կ'հրաւիրէ իւր վերայ լուսաւորեալ կառավարութեան լուրջ ուշադրութիւնը և առիթ կ'լինի ձեռնարկելու արմատական միջոցների, որպէսզի պաշտպանուած լինի իրանց եկեղեցին և անձը էջմիածնի կաթողիկոսի կամայականութիւնից և միջև իսկ բռնութիւնից, որի ապացոյցները մեր աչքի առաջ են: Ահա այս ակնկալիքների իրագործուելու սպասողութեան վիճակի մէջ հայերի ականջն է ընկել մի լուր, եկած Պետերբուրգից, թէ ծագած ժողովրդի մէջ նրանց ունեցած վախից, որ իբրև թէ միտք կայ ոչ միայն հրաժարեցնելու Մատթէոսին, այլ և նոյն իսկ վերջացնելու ընդմիշտ կաթողիկոսութիւնը, փոխանակելով նրա իշխանութիւնը, կամ նրա տեղը դնելով մի ուրիշ կողմեցիալ հաստատութիւն:

Ամեն մի պետական ձեռնարկութիւն այն չափով միայն արդարացի և օգտաւէտ է, որ չափով որ նա համապատասխանում է ժամանակակից պայմաններին, և յաճախ այն, որ կարող է շահաւէտ լինել 50,000 տարուց, այժմ կարող է միայն փնասակար հետեւանք ունենալ: Այդպիսի ձեռնարկութիւնների կարգը պիտի դառնի և էջմիածնի կաթողիկոսութեան բարձումը ներկայումս: Հա-

յերին զրկելը, նրանց ներկայ զարգացման վիճակում, իրանց ծայրագոյն հովուապետից համահաւասար է զրկելուն նրանց իրանց ունեցած քաղաքական անկախութեան և վերջին, այն ևս միայն կարծեցեալ միացորդից կամ նշանից:

Կոլլեգիալ սիւնհոգոսը նրանց համար կունենայ միայն հասարակ, պարզ խորհրդարանի նշանակութիւն. նրանց յակամայից յուզուած խիղճը կսկսի որոնել իրանց ծայրագոյն հովուապետին Սսի կաթողիկոսի անձնաւորութեան մէջ, որ այժմ նրանց խորթ է, և մենք կորցրած կամ բաց թողած կըլինենք մեր ձեռքից մեր քաղաքական-բարոյական ազդեցութիւնը այդ ազգի վերայ: Այժմուայ կաթողիկոսի հասցրած փաստները կապուած են նրա անձի հետ, և ոչ թէ կաթողիկոսութեան կոչումի, և նրա բնակութեան տեղի հեռաւորութեան հետ: Հայ հոգևորականների ժողովը, իմ կարծիքով, կարող է կարգադուրկ անել մէկին, եթէ նա իսկապէս անարժան է իւր կոչման, և յանձնել, տալ այդ կարգը միւսին, արժանաւորագունին, տէրութեան հաստատութեամբ: Այդ կլինէր և՛ արդարացի, և՛ համապատասխան ժամանակին: Իսկ ինչ որ վերաբերում է հայոց ծայրագոյն պատրիարքի բնակութեան տեղին, որ գտնւում է հայ բնակութեան ծայրագաւառում, — բնականաբար դրա համար ամենայարմար տեղը չի կարելի չհամարել Թէոդոսիան, որ հանդիսանում է իբր մի կենդրոնական վայր Ռուսաստանի և Տաճկաստանի այն բոլոր երկիրների համար, որտեղ սփռուած ապրում է հայ մշտակեաց ժողովուրդը: Այդ վայրը նամանաւանդ կարևոր է նրանով, որ, բացի նրանից, որ կենդրոնական է, այլ և ամառ ձմեռ ընձեռում է հեշտ և էժան հաղորդակցութեան միջոցներ: Այդ տեղի ընտրութիւնը Հայոց խալիբեան դպրոցի համար ամենաճշտօրէն հաստատում է թէ իմ միտքս և թէ նրա հիմնադիրների հեռատեսութիւնը, որ և փայլուն կերպով արդարանում է նրանով, որ այդ դպրոցը իւր

գոյութեան հէնց առաջին տարիները ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ, որ հաւաքուել, եկել էին զանազան շառաւիղների վերայ գտնուած գաւառներէց:

Կաթողիկոսութեան աթոռը այդ քաղաքը փոխադրելու համար ես նոյն իսկ նիւթական միջոցների դժուարութիւն էլ չեմ տեսնում: Սրբազան գեղարդը շատ հեշտութեամբ կարելի է բերել տալ Թէոդոսիա բոլոր հաւատացեալների միաթաղութեան համար, որովհետեւ նա այդ ժամանակ աւելի մատչելի կ'դառնայ ընդհանուրի ուխտագնացութեան և երկրպագութեան համար:

Առ այժմ ես դեռ չեմ կասկածում, չեմ տեսնում հայերի մէջ սեպառատիւտիկան ձգտումն և հակումն. բայց կաթողիկոսական գահի էջմիածնում գտնուելու հանգամանքի մէջ, էջմիածնի, որ գտնուում է Պարսկաստանի սահմանին մօտ, այդ միտքը, այժմուայ մամուլի ուղղութեան նայելով, կարող է ծագել կամ ինքն ըստ ինքեան կամ կարող է թելադրուել արտաքուստ, այն ինչ երբ կաթողիկոսութեան աթոռատեղին փոխադրուած կլինի Թէոդոսիա, այդ միտքը և չ'ծագած իսկ պիտի ինքն ըստ ինքեան մեռնի: Կարելի է հաստատապէս առել, որ կաթողիկոսական գահը Թէոդոսիա բերելուց յետոյ, և Սսի կաթողիկոսի իշխանութիւնը, եթէ իսպառ չվերջանայ, գոնէ, կ'շլատուի, և Ռուսաստանը առանց պատերազմի իւր բարոյական հպատակութեան կենթարկէ հայերի մի մեծ բազմութիւն, նամանաւանդ որ Թէոդոսիայի կաթողիկոսի ազդեցութիւնը բոլոր հայ արեւելքի վերայ միշտ պաշտպանութիւն պիտի գտնէ և հետգհետէ աճի և Խալիբեան դպրոցի բարոյական օժանդակութեամբ, որովհետեւ ինքը լուսաւորութիւնը միայն առանց արեան և խռովութեան առաջնորդում է մարդկանց դէպի՝ կանոնաւոր զարգացումն և, յատկապէս միայն լուսաւորութիւնը իւր ժամանակին կարելի կ'դարձնէ Հայոց կաթողիկոսութեան վերացումն, իսկ մինչև այդ ժամանակը կաթողիկոսի բոլոր գործողութիւնները և Խալիբեան դպրոցի ուղղու-

Թիւնը, որին անկասկած վիճակուած է կարևոր դեր խաղալ զարգացման գործում, միշտ և անվթար կ'գըտնուեն կառավարութեան աչքի առաջ և հասարակաց կարծիքի ներքոյ:

Ահա սրանք են համառօտաբար իմ մտածողութիւնները Հայկական խնդրի մասին: Չձեռնարկելով գրանց մանրամասն գրելուն առանձին յօդուածի մէջ, ես պարտք համարեցի ներկայացնել Ձերդ Պայծառափայլութեան բարեհայեցողութեան, կ'համարեմ ինձ համար մի առանձին պատիւ, եթէ արժանանամ ստանալու Ձեզանից ձեր կարծիքը այդ մտածողութիւններէս մասին:

Խորին յարգանքք և կատարեալ պատրաստականութեամբ պատիւ ունիմ մնալու Ձերդ Պայծառափայլութեան խոնարհագոյն ծառայ

ՆԵՍՏՕՐ ԿՈՒԿՈԼՆԻԿ

Տաղանթօգ

1865 թ. Յունուարի 6.

Տպագրութեան տալով հայերէն թարգմանութեամբ ողա հեղինակ Նեստոր Կոկուլնիկի այդ թուղթը, որ նա գրել է 1865 թուի Յունուարի 6-ին և նոյն թուի Փետրուարին ուղարկել է Պետերբուրգ օտարադաւանների դեպարտամենտի պետ կոմս Սիւլիբսին, մենք նպատակ ունինք դրանով, նախ ծանօթացնել մեր հասարակութիւնը վաթսնական թուականների ողա մտաւորական դասի այն մասի հայեացքներին ու կարծիքներին Հայերի մասին, որ քիչ թէ շատ մօտ է եղել Հայերին, շփումն է ունեցել նրանց հետ և նրանց կեանքի պայմանները և կրթական ու քաղաքական վիճակը ուսումնասիրելու թոյլ փորձեր է արել. երկրորդ, պարզաբանել, որ մօտ անցեալում, տխրահուշակ Գալիցիոյի կառավարութեան ժամանակյա մառքէն պատող լուրերը կաթողիկոսական դասի Պետերբուրգ կամ այլուր փոխադրելու մասին հիմք ու սկզբնաւորութիւն են ունեցել դեռ վաթսնական թուականներին. երրորդ, ցոյց տալ, թէ Յարութիւն աղա Խալիբեանի, Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազեանի և դրանց համախոհների անձնական շահերից և կուրացած կրքերից առաջ եկած ըմբռնութիւնը Հայոց ազգի ընդհանրական հայրապետ Տէր-Մատթէոս երջանկայիշատակ

կաթողիկոսի դէմ սրբան ֆրասակար ազդեցութիւն է ունեցել մեզ համար ազգային-եկեղեցական շահերի տեսակէտից:

Ռուս մտաւորականները Հայաստանի մի մասի Ռուսաց իշխանութեան տակ անցնելուց մինչև ցայսօր չեն աշխատել մօտենալ Հայերին, ուսումնասիրել նրանց անցեալն ու ներկան, ուսումնասիրել նրանց պատմութիւնն ու գրականութիւնը և այդպիսով մի ճշգրիտ, հետազօտուած և լուրջ քննութեան բովից անցկացրած նիւթ ու առաջն պատրաստել, որի վերայ և պետական անձինք կարող լինէին հիմնել իրանց յատկապէս Հայերի ազգային-եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ անելիք տնօրինութիւնները և հրատարակելիք օրէնքները: Նրանց մի խոշոր մասը մի դատապարտելի լուծիւն է պահպանել Հայերի մասին, մի սառն, կատարեալ անտարբեր և անհամարհական վերաբերմունք է ցոյց տուել, չըսովորելով Հայոց լեզուն, պատմութիւնը, կարծես, Հայերը դաւմուլ, խըրխըր կամ այնոս լինէին, և ոչ 1600 ամեայ մի եկեղեցի, մի հարուստ գրականութիւն և իւր առանձնայատուկ կողմերով որոշ քաղաքակրթութիւն ունեցող մի ազգ, որ իւր չափով ու արժէքով իւր լուման է ձգել մարդկութեան ընդհանուր քաղաքակրթութեան դանձարանը: Մի մասն էլ թէ և հետաքրքրուել է, ձգտումն է ցոյց տուել քիչ թէ շատ մօտենալու, ուսումնասիրելու: հայ կեանքը, բայց չիմանալով Հայոց լեզուն, օգտուել է իւր հետազօտութիւնների համար օտար, մութ և պղտոր ագրիւրներից, որից և առաջ է եկել այն ցաւալի հանգամանքը, որ բոլոր այդ ճանապարհով կատարուած ուսումնասիրութիւնները չեն ունեցել և չէին էլ կարող ունենալ լուրջ բնաւորութիւն, այլ միայն պատճառ են եղել թիւր, սխալ կարծիքներ տարածելու ուսումնական բազմաբոխ ժողովրդի մէջ Հայերի մասին, որ նրանք, ըստ դաւանութեան, հերետիկոս են, նրանց եկեղեցին միաբնակ-մօնօֆիզիտ վարդապետութիւնն է քարոզում, և տիքեան աղանդին է պատկանում, որ նրանք ձրէանների պէս և նրանց բնաւորութեամբ մի վախկոտ, անհայրենիք, առանց բարձր իդէալների, զուտ իրանց անձնական շահերի յետեից ընկած առևտրական ժողովուրդ են և այլն և այլն, մի մասն էլ այս կամ այն քաղաքական հանգամանքն ի նկատի առնելով և վնասակար համարելով Հայերին Ռուսաստանի համար: գիւտութեամբ և չար դիտաւորութեամբ աշխատել և ձգտել է ամենավատթար գոյներով պատկերացնել Հայերին, դիտմամբ ծրուդուելով և իրանց նրանց մասին ունեցած ճշգրիտ տեղեկութիւնները, ատելութիւն սերմանելով ուսումնական ամբօխի մէջ դէպի Հայերը և մատնանիշ անելով նրանց վերայ պետական մարդկանց, որ նրանք սեպառատիստ են, մակաբոյժ են, ռուսներին ատե-

ցող են, ոռոս պետութեան, ոռոս շահերին հակառակ, որ նրանք յեղափոխական են, ահաբեկիչ են և այլն: Մեր խօսքն այստեղ մի քանի ազնիւ բացառութիւնների մասին չէ ի հարկէ, որոնց թիւը շատ սահմանափակ է, այլ հատկապէս Վեյսկոնսերի, Սուվորինների, Մենշիկովների և սրանց բազմաթիւ համախոհների մասին, որոնց անուններն անյայտ չեն և որոնց այդ ուղղութեամբ կատարած սխրագործութիւններն ամենքի աչքի առաջ են:

Կուկրլնիկը պատկանում է ոռոս մտաւորականների երկրորդ խմբին. նա իբրեւ հեղինակ և գրող հետաքրքրուում է իրան շրջապատող Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստանի կեանքով, որտեղ ապրում, գործում և տնտեսական, առևտրական և լուսաւորութեան անսակէտից որոշ դեր էին խաղում Հայերը իրրեւ գիւղացիներ, իրրեւ խոշոր վաճառականներ, իբրեւ դպրոցների հիմնադիրներ, լուսաւորութիւն, քաղաքակրթութիւն տարածողներ և այլն և այլն. նա Տազանրոգում ունէր շատ հայ բարեկամներ և ծանօթներ, գլխաւորապէս Նոր-Նախիջևանից, որոնցից ոմանք ընդմիշտ բընակութիւն էին հաստատել այդտեղ, Հարաւ-արեւելեան Ռուսաստանի այդ շահաստանում, և որտեղ նրանք ունէին իրանց աները, գրասենեակները, խանութները և կալուածներն ու ազարակները, քաղաքի շրջակայքում. նրա մօտ բարեկամներից էին Յարութիւն աղա Խալիբեանը, Մկրտիչ Գոգոյեանը, Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը և ուրիշ շատերը. նա յաճախ պատահում էր իւր հայ բարեկամների տներում թէ Տազանրոգում և թէ Նախիջևանում և բնականապէս ծանօթ էր նրանց վարք ու բարքին. նրանց խոհներին ու տաճմունքներին և նրանց միջոցով և Նախիջևանում կատարուող և կատարուած հայ ազգային-եկեղեցական գործերին ու հանգամանքներին: Եւ նրա ծանօթութիւնն այդ ասպարիզում այդ նեղ շրջանակի մէջ բաւականին հիմնաւոր էր, որովհետեւ Խալիբի բոլոր կարեւոր թղթերը կայսեր, ներքին գործոց նախարարին, Օտարադաւանների դեպարտամենտի պետին, Նոր-Ռուսիոյ Կենտրալ-Նահանգապետին, Եկատերինոսլաւի Նահանգապետին և Տազանրոգի քաղաքապետին նրա ձեռքով էին գրուում: Բացի դրանից, նրա ձեռքով են գրուել միջանի հարուստ հայերի կտակներ, հայ դպրոցների կանոնադրութիւններ, ինչպէս Գոգոյեան օրիորդաց դպրոցի հիմնական կանոնները և Գոգոյեանի կրտսերը, Խալիբեան դպրոցի կանոնադրութիւնը և այդ դպրոցը գիմնադիրն դարձնելու հիմնական կանոնները և այլն և այլն: Բայց Կուկրլնիկի ունեցած այդ տեղեկութիւնները Հայերի մասին հէնց այդ նեղ Տազանրոգի և Նախիջևանի շրջանակով էլ սահմանափակուում էին. միւս տեղերի, նոյն

իսկ Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստանի Հայերի մասին ունեցած նրա տեղեկութիւնները շատ հատուկոր էին, մեծ մասով հաւաքուած դարձեալ նոյն Սալիբից և նրա համախոհներից, այնպէս որ նրա ասածներն իւր թղթի մէջ, թէ ինքն ուսումնասիրել է ու գիտէ Հայերի կեանքը Ղրիմում և Կովկասում և թէ ծանօթ է Հայկական խնդրի զարգացման աստիճաններին, չափազանցութիւն է, գրուած միայն իւր խօսքին այժ տալու համար, չենք խօսում արդէն նրա գրածների մասին Տաճկահայաստանի և Ռուսահայաստանի Հայերի վերաբերմամբ, որոնք ոչ մի լուրջ քննադատութեան չեն կարող դիմանալ:

Եւ դեռ այն էլ պէտք է ասել, որ Նոր-Նախիջևանի Հայերի և նրանց ազգային-եկեղեցական գործերի մասին նրա ունեցած տեղեկութիւններն էլ շատ միակողմանի են և հեռու իսկական ճշմարտութիւնից, որովհետեւ հաւաքուած են գլխաւորապէս մի կուսակցութեան պատկանած մարդկանց բերանից, ասել է թէ ոչ բոլորովին յստակ աղբիւրից, որի հիման վերայ կարելի լինէր ասել, թէ այդ իսկապէս հայկական կեանքի պատկերն է վաթսու-նական թուականներին, ուրեմն հայկական խնդրի իսկական սկզբնապատճառ և առիթ:

Եւ մենք չենք հասկանում, թէ այդ թիւ հայկական խնդիր է, որ ծագել ու զարգացել է Կուկոլնիկի աչքի առաջ, եթէ այդտեղ խօսքն ընդհանուր պատմական հայկական խնդրի մասին է, — նրա ծագումը յամոհայն դէպս այն եօթ տարուայ ընթացքում կամ նոյն իսկ անցեալ դարու 47 թուականից չէ, երբ նա մշտական բնակութիւն է հաստատած եղել Տազանրոզում կամ ծառայութեան գործերով տեղափոխուած է եղել Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստան և այցելել, ուսումնասիրել է այդ երկրի զանազան կէտերը և նրա բնակիչների կենցաղավարութիւնը ու այդ միջավայրում յուզուող խնդիրները: Ընդհակառակը Հայկական խնդիրը ծագել և գոյութեան իրաւունք է ստացել Ռուսաստանում, ինչպէս յայտնի է, դեռ շատ հին ժամանակները, երբ նոյն իսկ Պետրոս Մեծն և Եկատարինէ Բ. Կայսերուհին հովանաւորել են Հայերին, մեծամեծ յոյսեր տալով նրանց և ընդառաջ գնալով նրանց բաղձանքների իրագործման: Իսկ եթէ խօսքը մի ինչ որ նոր, Կուկոլնիկի աչքի առաջ վաթսնական թուականներին Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստանում ծագած ու զարգացած հայկական խնդրի մասին է, — մեր պատմութիւնն այդպիսի խնդիր չի ճանաչում, որովհետեւ այդպիսին իսկապէս գոյութիւն էլ ունեցած չէ յիշուած ժամանակները:

Կուկոլնիկը հայկական խնդիր ասելով, գուցէ, հասկացել է,

որ շատ հաւանական է, այն խռովութիւնները, որ 42-46 թուականներից ծագել էին Նոր-Նախիջևանում և հետզհետէ զարգացել ու ծաւալուել էին Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ բոլոր թեմում: Եթէ մեր այդ ենթադրութիւնները ճիշտ են և նա հայկական խնդիր ասելով, իսկապէս հասկացել է Նախիջևանի եկեղեցական գումարների, Թեօդոսիայի Սալիբեան դպրոցի հիմնարկութեան, Գաբրիէլ վարդապետի, առանց կաթողիկոսի հաւանութեան ու գիտութեան, Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ կարգուելու խնդիրները և այդ առթիւ էլ Սալիբեանի և Այվազեանի Մատթէոս կաթողիկոսի դէմ ըմբոստանալու պատճառով առաջ եկած խռովութիւնները, պէտք է ասենք, սր այդտեղ ոչ մի հայկական խնդիր չկայ: Այդ մի զուտ ներքին ազգային-եկեղեցական գործերի վերաբերեալ գծաութիւն էր, որ ծագել ու զարգացել էր մի բանի ազդեցիկ, գործի գլուխ կանգնած մարդկանց անձնական շահերից և կուրացած կրքերից և բարդացել, մեծ ծաւալ էր ստացել տէրութեան այդ բուն Հայոց ներքին գործերին խառնուելու հանգամանքից:

Կուկուլնիկը Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստանում, Ղրիմում և Կովկասում ապրող Հայերին համարել է հայութեան գլխաւոր հատուածը, որովհետեւ, ասում է նա, նրանց ձեռքին է գտնուում առևտուրը, հարստութիւնը, լուսաւորութեան միջոցները և հէնց ինքը լուսաւորութիւնը, ինչպիսին որ գոյութիւն ունի նրանց մէջ, Այդպէս է արդեօք:—Անկասկած ոչ, Հայութեան գլխաւոր մասը միշտ համարուել, համարոււմ է և պիտի համարուի բուն Հայաստանի հայութիւնը, որ իւր հոծ բազմութեամբ, իւր երկրագործ և արհեստաւոր դասի ահագին մեծամասնութեամբ, իւր հայախօսութեամբ, իւր մայրենի սրբազան ծէսերի ու սովորութիւնների, իւր նուիրական աւանդութիւնների պահպանութեամբ, իւր բնիկ երկրի կրօնին ամուր կպած լինելու, ազգային եկեղեցու, նախնեաց կանգուն և փլուած յիշատակարանների հետ կապուած լինելու վիճակով միշտ քաղաքականապէս և բարոյապէս կազմել է հայութեան սիրտն ու արմատը: Հայաստանի հայութիւնը հայութեան հաստարմատ և հաստաբուն ծառի արմատը, բունը, կոճղն է, իսկ հայրկնիքից դուրս ապրողները նրա մեծ կամ փոքր ճիւղերն են միայն, որոնք հեռացած լինելով ծառի հիւթալից բնից ու արմատից, շատ անգամ բաւարար հիւթ ու նիւթ էլ չեն ստանոււմ, ուստի և ենթակուած են թառամելու, թօշնելու, գուցէ, և չորանալու վտանգին: Եւ այդ դէպքում չեն օգնիլ նրանց ոչ հարստութիւնը, ոչ առևտուրը, ոչ նոյնիսկ լուսաւորութիւնը, եթէ միայն քաղաքական հանգամանքներն այնքան նպաստաւոր

չլինեն, որ նրանք կարողանան պահպանել իրանց կապն անխզելի կեդրոնի հետ. եթէ նրանք անընդհատաբար հայրենի ջրով չ'ըջուեն, մայրենի հիւթով չ'պարարուեն:

Արդ, Հարաւ-Արեւելեան Ռուսաստանի՝ Նախիջևանի, Ղալարի, Մոզդուկի, Արմաւրի, Ստաւրոպոլի, Հաշտարխանի և Ղրիմի զանազան քաղաքների հայութիւնն երբէք, նամանաւանդ վաթսնական թուականներին, մի հոծ բազմութիւն չի կազմել, այլ ցրուած ապրել է այստեղ ու այնտեղ, ինչպէս այժմ էլ ապրում է, օվաղիսներով և կղզեակներով, ենթարկուած իրան շրջապատող բազմամբոխ ժողովրդի ազդեցութեան թէ լեզուի, թէ վարք ու բարքի և թէ ազգային նուիրական ավանդութիւնների տեսակէտից: Այդ կողմից, ուրեմն, նա երբէք էլ չի կարող համարուել հայութեան գլխաւոր հատուած, ինչպէս որ չի կարող համարուել գլխաւոր և հարստութեան և մեծածաւալ առևտուր ունենալու տեսակէտից, որովհետև այդ ասպարիզում այդ ժամանակներն անկասկած առաջընթաց ու գերազանց էին նրանից Պօլիսը, Զմիւռնան և Թիֆլիսն իրանց շրջաններով:

Ինչ որ վերաբերում է լուսաւորութեան զարգացման գործին հայութեան այդ հատուածի մէջ, որին Կուկոլնիկը մեծ կարևորութիւն է տալիս և փայլուն ապագայ վերագրում, այդ տեսակէտից էլ մենք կարծում ենք, որ նա չարաչար սխալում է, որովհետև լաւ ծանօթ չէ բուն հայութեան կեանքին ու գործերին, ծանօթ չէ աւելի խոշոր հայ հատուածների կեանքի պայմաններին: Խալիբեան դպրոցը, որ այդ հայութեան լուսաւորութեան միակ աղբիւրն ու կեդրոնն էր, այդ ժամանակները տակաւին ոչինչ չէր տուել ժողովրդին, որովհետև դեռ միայն եօթ տարի էր, որ գոյութիւն ունէր և, որ ցաւալին է, ապագայում էլ չէր խոստանում շատ բան տալու, քանի որ նրա հիմքը խախտւած էր, ուղղութիւնն անհաստատ և քանի որ նրան յատկացրած էր ուրիշ նպատակների ծառայելու, չենք խօսում արդէն այն հանգամանքի մասին, որ նա միայն 7 տարի գոյութիւն ունենալուց յետոյ, արդէն սկսել էր ընկնել թէ նիւթականի սղութիւնից և թէ ուրիշ պատճառներից: Յամենայն դէպս Խալիբեան դպրոցը չէր կարող համեմատուել Ներսիսեան դպրոցի հետ, որ արդէն վաղուց էր, որ գոյութիւն ունէր և թէև շարունակուում էր կադի կադ և գայթի գայթ, բայց այնուամենայնիւ շարունակուում էր, ամեն տարի շատ հայախօս և հայամիտք պատանիներ տալով ազգին և ազգային-եկեղեցական ուղղութեան մէջ յարատեւելու և դոյն ուղիով տարեցտարի առաջադիմելու առհաւատչեանք մատուցանելով հայութեան:

Կուկոլնիկն ասում է, որ Մատթէոս կաթողիկոսը չէր ժա-

աւանգել իւր նախորդի արժանաւորութիւնները և յարուցել էր իւր դէմ թէ իւր հօտը և թէ այդ հօտը հովուողներին, այնպէս որ հոգևորականութիւնը բացարձակապէս ըմբոստացել էր նրա դէմ։ Որ ի Տէր հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսը չունէր իւր երջանկայիշատակ նախորդի արժանաւորութիւնները, — այդ ճշմարիտ է, բայց որ նա յարուցած լինի իւր դէմ իւր հօտը, այդ ուղիղ չէ։ Այդ դարձեալ մի աւնարկութիւն է նախիջևանի խոռվութիւնների մասին, որ սակայն, ինչպէս յայտնի է, սկիզբն էին առել նրա դրուատած ներսիսի ժամանակ, նրա պատճառով և նրա արած մի անյաջող կարգադրութեան շնորհիւ, և միայն տեւել, շարունակուել և զարգացել էին Մատթէոսի ժամանակ։ Յայտնի է, որ ներսէս կաթողիկոսը հաստատել էր Յարութիւն Պալիքեանին ընդհանուր երեցփոխ, պատուիրելով նրան հաւաքել նախիջևանի և դրա հիւղերի բոլոր եկեղեցիների թէ առձեռն պատրաստի, թէ տարեցտարի գոյանալիք և թէ սրան-նրան պարագ առուած եկեղեցական գումարները և իւր մօտ պահել իւր առաջ միայն պատասխանատու լինելու և իրան միայն հաշիւ տալու իրաւունքով և պարտականութեամբ։ Իսկ նրա հաճութեամբ նշանակուած Մատթէոս Վեհապետեան առաջնորդը հիմնուելով իւր առաջնորդական իրաւունքների վերայ, սկսել էր հաշիւ պահանջել Պալիքից և, երբ նա չէր կատարել նրա պահանջը, դիմել էր ներքին գործոց նախարարին, բողոքելով ընդհանուր երեցփոխի դէմ և իրաւունք պահանջելով, որից և սկսուել և առաջ էր եկել շեկեղեցական գումարների խնդիր՝ կոչուած խոռվութիւնները։

Ինչ որ վերաբերում է հոգևորականների ըմբոստանալուն կաթողիկոսի դէմ, այդ դժբախտաբար ճշմարիտ է։ Առաջին ըմբոստացողն եղել էր հէնց ինքը Գաբրիէլ վարդապետը, որ յենուելով Պալիքի ու նրա համախոհների և իշխանաւորների իրանց ցոյց տուած պաշտպանութեան վերայ, բացարձակապէս չէր կատարել իւր կաթողիկոսի պատուէրներն ու հրամանները. նա կաթողիկոսի հրաւերներին չլմիածին զնալու մերժողական պատասխան էր գրել, նա չէր ուզեցել ճանաչել կաթողիկոսի ուղարկած թեմի քննիչ Անդրէաս եպիսկոպոսին և իւր պաշտպան իշխանաւորների ձեռքով աշխատել էր յետ ուղարկել տալ նրան. նա չէր ընդունել, չէր թողել պաշտօնի մէջ մտնելու կաթողիկոսի կանդակով ա. Պաշ վանքի վանահայր կարգուած Աղափիրեան Գրիգոր վարդապետին։ Այլազեանի, Պալիքի և Պորէն Գալֆայեանի դրդմամբ Գոլսի Պատրիարքն իւր իշխանների հետ միասին խաղաղութիւնը պահպանելու որդիական յորդորներ էին գրում կաթողիկոսին. դրանց դրդմամբ Պաշատուր աղա Լազարեանը Պե-

տերբուրդից խրատ էր կարգում Հայոց հայրապետին, սպառնալով և տէրութեան օրէնքը յիշեցնելով նրան. դրանց դրդմամբ այդ ժամանակուայ Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսի Պրովորոսը Ն. Միրաքեանը թշնամացել էր կաթողիկոսի հետ և նրա բոլոր գործողութիւնները տէրութեան առաջ վատթար գոյնով և ֆլասակար ուղղութեամբ էր նկարագրում, որի հիման վերայ և Պետերբուրգից Գովկասի բարձրագոյն իշխանութեան ձեռքով յանդիմանական ընաւորութիւն կրող ցուցմունքներ էին լինում կաթողիկոսին և ի լրումն այդ բոլորի և այդ բոլորի ազդեցութեան ներքոյ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը բացարձակապէս ազատամբել էր կաթողիկոսի դէմ և 1864 թուի ամառը 106 յօդուածով մի մեղադրական ակտ կազմելով նրա դէմ, ուղարկել էր հայ ականաւոր մարդկանց, հրաւիրելով նրանց ուշադրութիւնը կաթողիկոսի կաշառակերութեան և ապօրինի գործողութիւնների վերայ և կոչ անելով ժողովրդին գալու ազատելու Ս. Էջմիածինը իսպառ աւերուելու, քանդուելու վտանգից:

Ի՞նչ պիտի լինէր դրա հետեանքը.— Ի հարկէ, յուզմունք և իրարանցում ժողովրդի մէջ, որից անկասկած առաջ եկած պէտք է համարել և այն շշուկը կաթողիկոսութիւնը վերացնելու և կաթողիկոսին հրաժարեցնելու մասին, որի մասին և խօսում է Կուկոլնիկը: Այդ լուրերը հիմք ունէին, թէ ծագել էին անցած-դարձածի ազդեցութեան ներքոյ վախից ու կասկածից, այդ մենք հաստատ չ'գիտենք, բայց կարծում ենք, որ առաջինը, այսինքն կաթողիկոսին հրաժարեցնելու խնդիրը, պէտք է մի փոքր էլ հիմք ունեցած լինի, որ աղօտ կերպով երևում է և Կուկոլնիկի թղթից: Միայն որ ռուս հեղինակը չարաչար սխալում է, երբ կարծում է, որ մի ազգընտիր հայրապետի, ինչպիսին Հայոցն է, հրաժարեցնելը հնարաւոր է գլուխ բերել այդպէս հեշտութեամբ և այն միայն հոգևորականների ժողովով: Բռնութեամբ, ուժով, ի հարկէ, ամեն բան կարելի է անել: Բայց թէ ճրքան այդ համապատասխան կ'լինի արդարութեան, օրինականութեան և պատմական անողոր օրէնքների սկզբունքներին, այդ էլ մի ուրիշ խնդիր է, չենք ասում արդէն այն, որ այդպիսի բռնութեամբ գործադրուած մի իրաւունք յաճախ ամենեին չի հասնում իւր նպատակին և փոխանակ օգուտ բերելու պետութեան շահերին, ընդհակառակը շատ ու մեծամեծ ֆլասաների պատճառ է լինում:

Մեր եկեղեցական պատմութիւնից մենք կարող ենք հաւաստիանալ, որ Հայոց կաթողիկոսներն իրանց վեհ պաշտօնի մէջ միշտ եղել են հաստատուն և յարատե մինչև իրանց մահը և ոչ մի կերպով և ոչ ոք իրաւունք չի ունեցել հրաժարեցնելու նրանց,

գահընկէց անելու, հակառակ նրա կամքի: Այն մի երկու գահընկէցութեան դէպքերն էլ, որ յիշուած են պատմութեան մէջ, սակաւաթիւ բացառութիւններ են, եղած միայն ամենաէական պատճառներով, երբ կաթողիկոսը հակումն է ցոյց տուել դաւաճանել հայ եկեղեցու դաւանական սկզբունքներին... վտանգել եկեղեցին: Եւ յետոյ, ինչպէս և Ռ իրաւունքով կարող է ձեռնհասութիւն ունենալ այդպիսի մի մեծ գործ կատարելու հոգևորականներից միայն բաղկացած մի ժողով, երբ Հայոց կաթողիկոսը ընտրուած է ամբողջ ազգի հոգևոր և աշխարհական ներկայացուցիչների ժողովով: Այդ նշանակում է այն, որ նախ, մի մասով, ուրեմն, կարելի է համարուած քանդել ընդհանուրի արածը, երկրորդ, նշանակում է զատել հայ հոգևորականութիւնն իւր ժողովրդից և նրան յատկացնել, հակառակ հայ եկեղեցու սկզբունքներին, մի ֆունկցիա, որ նա երբէք չէ ունեցել, քանի որ հայ հոգևորականութիւնն իւր ամենափոքրիկ պաշտօնեաններից սկսած մինչև հայրապետն ընտրուած է ժողովրդից, ծագում, բղխում է ժողովրդից և անքակտելի կապերով կապուած է ժողովրդի հետ, չկազմելով մի առանձին դասակարգ ժողովրդից անջատ շահերով:

Կուկոլնիկի ասելով, բացի նրանից, որ հոգևորականների ժողովով կարելի է Հայոց կաթողիկոսին հրաժարեցնել, այլ և այդպէս զործադրել Մատթէոսի վերաբերմամբ արդարացի էլ կլինէր: Արդ, ինչ էր արել Մատթէոսը, Որ նա չէր դաւաճանել Հայոց եկեղեցուն դաւանաբանական տեսակէտից, այդ յայտնի է, ուրեմն հրաժարեցնելու գլխաւոր առիթը բացակայում էր: Ինչ էր մնում, ուրեմն, մէջտեղը: Կուկոլնիկն ասում է, որ Մատթէոսն անարժան է եղել կաթողիկոսութեան, որովհետեւ, նախ, նա իւր կարճատեւ կաթողիկոսութեան միջոցին զինել է իւր դէմ թէ հոգևորականներին և թէ աշխարհականներին, երկրորդ, որ նա կառավարել է եկեղեցին կամայականօրէն և բռնութեամբ, որի պագոյցներն իբրեւ թէ աչքի առջ չեն եղել:

Արդ, որոնք են այդ ապացոյցները:—Անկասկած կաթողիկոսի արած կարգադրութիւնները Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի համար, նրա բռնած դիրքը դէպի Պալիքն ու Այվազեանը և նրա հրատարակած կոնդակներն այդ վերջինների դէմ, որոնց մասին լիակատար տեղեկութիւն ունէր Կուկոլնիկը Պալիքից և Այվազեանից, ի հարկէ, գունաւորուած, միակողմանի և կուսակցական հոգևով լցուած և առեւտրական ու թշնամութեան կնքով դրոշմուած: Նախ, մենք պէտք է ասենք, որ չի երևում, որ ընդհանրապէս բոլոր թեմերի Հայերն էլ դժգոհ եղած լինին կաթողիկոսից, այլ միայն Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ Հայերն են, որոնց

մէջ դժգոհութեան նշաններ են երևում, և այն էլ դժգոհ են այդ թեմի ոչ բոլոր Հայերը, այլ մասնաւորապէս Նախիջևանի Հայերի մի մասը միայն, գլխաւորապէս Պալիքի և Այվազեանի համախոհները. այն ինչ միւս խոշոր մասը, Հայրապետը և նրա համախոհները, ընդհակառակը, շատ բաւական էին կաթողիկոսից: Երկրորդ, մենք չենք տեսնում կաթողիկոսի Բեսսարաբիոյ թեմի վերաբերմամբ, կամ, լաւ է ասել, Պալիքի, Այվազեանի և Պալիքեան դպրոցի վերաբերմամբ արած կարգադրութիւնների մէջ, կամայականութեան և բռնութեան հետքեր, կարելի է տիրող կարգերի տեսակէտից կաթողիկոսի այդ կոնդակներն ու կարգադրութիւնները շատ էլ չէին համապատասխանում օրէնքի տառացի և բառացի պահանջներին, բայց յամենայն դէպս նրանք բռնութիւն ու կամայականութիւն չէին:

Մատթէոս կաթողիկոսը բարձրակալով Լուսաւորչի գահը, տեսնում է իւր թեմերից մէկի մէջ եկեղեցական գումարների պատճառով առաջ եկած խռովութիւններ, սկսւած իւր նախորդի օրերով և թէև վերջացած Այվազեանի ձեռքով ու միջնորդութեամբ և տէրութեան հաճութիւնն էլ այդ մասին ստացուած, բայց հիմնաւորապէս վախճան չ'գտած և, որ գլխաւորն է, աւարտուած եկեղեցու շահերին ոչ բոլորովին համապատասխան եղանակով, և հրամայում է վերստին վերաքննել գործը. նա ժամանելով Էջմիածին, իմանում է, որ հակառակ սրբագործուած ու օրէնքի բնաւորութիւն ստացած սովորութեան ու կարգի, առանց կաթողիկոսի հաւանութեան ու գիտութեան, լոկ միայն մարմնաւոր իշխանութեան հաճութեամբ և կարգաւորութեամբ Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդը փոխադրուած է Հաշտարխան և նրա տեղը կարգուած է Այվազեան Գաբրիէլ վարդապետը, և կամենում է այդ կարգադրութիւնները փոխել տալ, որպէսզի նուազած չլինի Հայոց ընդհանրական հայրապետի իրաւասութիւնը և ֆնասուած հայ եկեղեցու շահերը. նա տեղեկանալով Պալիքեան դպրոցի հիմնարկութեան հանգամանքներին, նրա ուղղութեան և նպատակներին, գալիս է այն եզրակացութեան, որ ապօրինի ե միանգամայնանպատակալարմար է, որ այդ դպրոցը պահուի թեմի եկեղեցիների արդիւնքով, որով միայն կարող էր և պէտք է պահուէր թեմական հոգևոր դպրանոց՝ թեմի կրօնական-բարոյական պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար, և արգելում է, աշխատում է կարճել եկեղեցական գումարների տուուէութիւնը և մինչև այդ ժամանակները տուածներին էլ հաշիւն է պահանջում և այլն և այլն:

Ծանկալի էր և միանգամայն օգտաւէտ ի հարկէ, որ Մատթէոս կաթողիկոսը տեղեկանալով, որ Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ

Թեմի մէջ բոլոր եղած-կատարուածը ստացել է պետութեան հաւանութիւնն ու վաւերացումն, գործած լինէր աւելի խոհեմութեամբ և տակտով և անմիջական յարաբերութիւն սկսելով գործի գլուխ կանգնած պետական անձանց հետ, իւր արած և անելիք կարգադրութիւնները հիմնէր գոյութիւն ունեցած կարգերի վերայ, հասկացնելով միանգամայն, որ Պալիքի յամառելը ճշտու հաշիւ ներկայացնելու իւր ձեռքն անցած եկեղեցական գումարների մասին և Այվազեանի ընդդիմանալն իւր անմիջական իշխանաւորի կարգադրութիւններին, բացի նրանից, որ հակառակ է Հայոց եկեղեցու կանոնական իրաւունքներին, այլ և հակառակ է նոյն իսկ պետական օրէնքներին և կարգապահութեան տարրական կանոններին: Բայց յամենայն դէպս, կրկնում ենք, այդտեղ, կաթուղիկոսի այդ գործողութիւնների մէջ, միայն տակտի և խոհեմութեան խնդիր կարող էր լինել, և ոչ բռնութեան ու կամայականութեան, ինչպէս որ հաւատացրել էին Կուկոլնիկին Պալիքն ու Այվազեանը և ինչպէս որ դրանք իրանց բազմաթիւ բողոքներով հասկացրել էին պետական անձանց:

Զպէտք է մոռանալ, որ Մատթէոս կաթուղիկոսը Տաճկաստանից եկած հայ հոգևորականներից լինելով, անծանօթ Ռուսաստանի կարգերին և ընտելացած հայոց հայրապետական իշխանութեան եկեղեցական գործերում բացարձակօրէն գործադրելու գաղափարին, յետագայ երկու կաթուղիկոսների նման՝ Գէորգ Դ.-ի և Մկրտիչ Ա.-ի, դժուարութեամբ էր սեղմում Ռուսաստանում տիրող աստիճանաւորութեան կարգ ու կանոնի սահմաններում և իւր գործավարութեան հղանակը դժուարութեամբ յարմարեցնում ընդունուած սովորական կառավարութեան ձևերին: Մենք մինչև իսկ համոզուած ենք, որ տէրութիւնն ուշադրութիւն էլ չէր դարձնիլ կաթուղիկոսի ըստ ձեւին միայն ոչ օրինական գործողութիւնների վերայ, եթէ միայն չ'լինէին Պալիքն, Այվազեանը և դրանց համախոհները, որոնք անդադար ուժակոծում էին նախարարութեան դիւանն իրանց բողոքներով և լցնում էին ներքին գործոց նախարարի ականջը, թէ կաթուղիկոսը հակառակ է տէրութեան արած կարգադրութիւններին, թէ նա ոտքի տակ է տալիս կայսերական օրէնքը, թէ նա մինչև իսկ կայսեր հաճութեամբ հաստատուած առաջնորդին հալածում է, և այլն և այլն, ուրեմն և նա ըմբոստ է, չի ճանաչում Պօլօթենիան, չի ընդունում պետութեան իրաւասութիւնը Հայոց եկեղեցական գործերում, ուստի և կարիք կայ հասկացնելու նրան, ցուցմունքներ անելու և մինչև իսկ հարկադրիչ և բացառակի կարգադրութիւններ անելու նրա վերաբերմամբ, որի վերայ ակնարկում է իւր թղթի մէջ և Կուկոլնիկը,

ասելով, թէ Հայերը ակնկալում են, որ տէրութիւնը լուրջ ուշադրութիւն կդարձնէ կաթողիկոսի գործողութիւնների վերայ և արժատական միջոցների կձեռնարկէ նախ ու սահման դնելու նրա կամայականութեան ու բռնութեան:

Ինչ էին իշխածնի միաբանութեան մէջ եղած խրտուփները և միաբանների կազմած բողոքագիրն իւր բազմաթիւ մեղադրական կէտերով: Նախ, մենք պէտք է ասենք, որ բողոքողներն ու խրտուփներ յարուցանողները բոլոր միաբանութիւնը չէր, այլ միայն մի մասը, 18 հոգի, որոնք և ստորագրել էին բողոքագիրը. երկրորդ, այդ մի բացառակի երևոյթ չէր. պատճառ միայն Մատթէոս կաթողիկոսի օրերով նրա դէմ, այլ մի սովորական երևոյթ, որ ընդարձակ կամ սահմանափակ ծաւալով թիւ էր միշտ, գոնէ, յաճախ անդի է ունեցել նոր շրջանի Հայոց կաթողիկոսարանում, Կիրակոս Վիրապեցուց սկսած: Այդպէս է եղել Վիրապեցու օրերով, Դաւիթ-Դանիէլեան կռիւների ժամանակ, Յովհաննէս Կարբեցու ժամանակները, Գէորգ և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակները և նոյն իսկ նորոգ հանգուցեալ Մատթէոս Բ.-ի կարճատև կաթողիկոսութեան օրերով, երբ յայտնի դարձաւ, որ էջմիածնի միաբանութիւնն իւր ամբողջութեամբ իւր ըմբոստ վարք ու բարքով յուսահատութեան դուռն է հասցրած եղել իւր հայրապետին այն աստիճան, որ մինչև իսկ նա պատրաստուած է եղել հրաժարական մատուցանելու, թողնելու կաթողիկոսական գահը:

Ինչն է եղել և ինչն է այդ երևոյթի պատճառը:—Նախ, Հայոց կաթողիկոսների գլխաւորապէս միայն բարոյական ոյժ ունենալը և նրանց խուսափելը, զանազան հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ, բռնութիւն գործ դնելու իրանց միաբանների վերաբերմամբ և իշխանութեան ձեռքով նրանց պատժելու. երկրորդ, մեր ազգային բնաւորութիւնից բխած պատմական յատկութիւնը՝ Հային չհանդուրժելու հայի իշխանութեան: Յիշենք Արտաշէր Թագաւորի Պարսից Վռամ Թագաւորի առաջ իւր ապստամբնախարարների վերաբերմամբ արտասանած խօսքերը, որ շատ բնորոշ են.—«Որպէս սովոր են ի ընէ թշնամութիւն զտեալս իւրեանց, ըստ նմին օրինակի և այժմ կամին կատարել զչար կամաց իւրեանց զխնդիրս, քանզի միշտ իշխանաւորութիւն են և տիրատեացք»:

Մենք սրանով չենք կամենում, ի հարկէ, ասել, որ Հայոց կաթողիկոսներն ընդհանրապէս և մասնաւորապէս Մատթէոս Ա.-ը պակասութիւններ չի ունեցել, այլ որ նրա այդպէսութիւններն այնպիսի բաներ չեն եղել, որոնց անհնար եղած լինէր համբերել:

ի սէր մայր-աթուռի խաղաղութեան ու շահերի: Եւ հայ աւանաւորները, որոնց ուղարկուած է եղել այդ բողոքագիրը, զգուշացել են, թողել են նրան անհետեանք, շատ աւելի խոհեմ գտնուելով, քան թէ բողոքը ստորագրող սրբազան հայերը: Միայն Յարութիւն աղա խալիբեանը, որի քիմքին շատ քաղցր էր եկել միաբանների ձեռնարկածը, աշխատել է գործ դնել նրան Նախիջևանում, բայց չի յաջողել, որովհետեւ այդ ժամանակները հէնց այդտեղ գտնուած Անդրէաս եպիսկոպոսը դատական քննչի ձեռքով յետ է պահանջել բողոքագիրը իբրեւ կաթուղիկոսի հասցէին ուղղած զրպարտութիւն և իրան խալիբին էլ դատի ենթարկել իբրեւ այդ զրպարտութիւնը գործադրող անձի: Այդտեղ, ուրեմն, մէկ անգամ էլ կրկնուում են Արտաշրի ժամանակներն եղած դէպքերը, միայն դերերը փոփոխուած: Այն ժամանակ հոգևորականութեան զուլան է եղել, որ յորդորել է նախարարներին յետ կենալու իրանց չար ու փաստակար դիտաւորութիւնից, որ գգուշացիլ, ընթացք չեն տուել գործին, յիշելով անմոռաց Սահակ Պարթևի ասած խօսքերը.— «Բաւ լիցի ինձ փոխանակել զիմ հիւանդ ոչխար ընդ առողջ գաղանի և այլն»:

Եւ ի պատիւ մեր բարեխնամ տէրութեան պէտք է ասել, որ նա ամենևին և ոչ մի հակումն չի ցոյց տուել օգտուելու այդպիսի հանգամանքներից թէ Մատթէոսի ժամանակ նրա դէմ և թէ անցեալում, նա ընդհակառակը, օրինապահութեան և կարգապահութեան բարի օրինակ հանդիսանալով, երբեմն, ինչպէս կարեցու ժամանակ, հէնց ինքը իւր միջոցներով խիղդել է իրանց օրինական իշխանաւորի դէմ ըմբոստացած էջմիածնի միաբանների ցոյցերը, այն ինչ Մատթէոսի դէմ կազմած բողոքագրի մէջ եղել են այնպիսի մեղադրական կէտեր, որոնք ուղղակի նպատակ են ունեցել հրաւիրել տէրութեան ուղադրութիւնը, ինչպէս, օրինակ, բողոքագրի 81 և 7 յօդուածները, որոնցից առաջինն ասում էր. կաթուղիկոսը զայրացած լինելով փոխարքայի վերայ նրա իւր մի առաջարկութիւնն անուշադիր թողնելու համար, հրամայել է զուրս տանել Սիւնհոդոսից կայսեր պատկերը և տեղաւորել մատենադարանում, և ջարդուփշուր է արել պատկերի շրջանակը: Բացի սըրանից, նա արգելել է գոհացողական մաղթանք կատարել կայսերական տօներին կայսեր և կայսերական տանաբնաշատութեան համար. իսկ երկրորդը ասում էր. «Օտարական աւանաւոր այցելուների վանք գալու ժամանակ, կաթուղիկոսն ընդունում է նըրանց իւր խցում առանձնապէս, հեռացնելով բոլոր գտնուող մերձաւորներին, և նրանց հետ գաղտնի բանագնացութիւններ է անում»:

Գտնք այժմ կաթողիկոսութիւնն իսպառ վերացնելու խնդրին, որ Կոնկոնիկը վաթսնական թուականներին ոչ օգտաւէտ և ան-
 ժամանակ է համարում, իոկ ապագայում, երբ լուսաւորութիւնն
 աւելի տարածուած կլինի Հայերի մէջ, բոլորովին հնարաւոր և
 օգտաւէտ իսկ: Կոնկոնիկի այդպիսի դատողութիւնն այդպիսի մի
 մեծ ու կարևոր խնդրի մասին դարձեալ նրա Հայոց ազգային ու
 եկեղեցական պատմութիւնը չիմանալու, հայ կեանքն իսպառ չճա-
 նաչելու հետեանքը պէտք է համարել: Կաթողիկոսութիւնը Հա-
 յոց կեանքում մի այնպիսի պատմական երևոյթ է, որ սկիզբն
 առնելով ամենահին ժամանակներից, Հայոց եկեղեցու սկզբնաւո-
 րութիւնից, պատմական որոշ հանգամանքների ազդեցութեան
 ներքոյ, բնական ճանապահով զարգացել և բնական ճանապար-
 հով էլ ներկայ բնաւորութիւնն է ստացել, ուստի և արուես-
 տականօրէն նրան ոչնչացնել ոչ մի կերպով կարելի չէ:
 Կաթողիկոսութեան զաղափարն իբրև հայկական պատմական
 կեանքի բնական երևոյթներից մէկն այնպէս կպած է հա-
 յութեան, որ կարելի է ասել արիւն ու մարմին է դարձել նրա
 մէջ, և Հային ոչ մի կերպով չի կարելի բաժանել նրանից. նա
 իւր ներկայ կազմակերպութեամբ, իւր ներկայ բոլոր Հայերի վե-
 ըայ ունեցած կրօնական-բարոյական իշխանութեան ծաւալով հայ
 եկեղեցու, հայ կեանքում խաղացած և խաղացող կարևոր դերի
 արդիւնքն է: Հայը կռուել, արիւն է թափել. նա մինչև իսկ զոհ
 է բերել իւր եկեղեցու անկախութեան համար իւր մարմնաւոր իշ-
 խանութիւնը, ուստի և կաթողիկոսական իշխանութիւնը, որ հայ
 եկեղեցու ինքնուրոյնութեան և անկախութեան բնորոշ արտա-
 յայտութիւնն է, յարատև պետի լինի իւր ներկայ բնաւորութեամբ,
 մինչև չ'փոխուին հայ կեանքի պատմական պայմանները: Եւ լու-
 սաւորութեան տարածուելն ու աւելի զարգանալն Հայերի մէջ,
 որ Կոնկոնիկի ասելով, ապագայում պէտք է իբրև թէ հնարաւոր
 դարձնէ կաթողիկոսութեան բարձումը, ընդհակառակը, պէտք է
 աւելի ևս ամրապնդէ Հայոց եկեղեցական բարձրագոյն իշխանու-
 թիւնը, որովհետև նա տգիտութեան արդիւնք չէ, մնացած հին
 խաւար դարերից, այլ, կրկնում ենք, հայ անկախ եկեղեցու և հայ
 կեանքի կարևոր ազդակներից մէկը: Եւ քանի որ, Կոնկոնիկի ա-
 սելով, կաթողիկոսութիւնը իրական իշխանութիւն էլ չէ, այլ
 միայն կարծեցեալ, թնչ կարիք կայ, ուրեմն, մտածել նրա իսպառ
 վերացնելու մասին. նա իրական չէ, ուրեմն, ֆրասակար էլ չէ պե-
 տութեան շահերին. նա գոյութիւն ունի միայն իբրև հայ
 քաղաքական կեանքի անկախութեան վերջին մնացորդ, իբրև ե-
 կեղեցական իշխանութիւն. թող, ուրեմն, մնայ նա իբրև այդպի-

սին և շոյէ միայն Հայի ազգային ինքնասիրութիւնը, առանց մի որևէ իրական խորհուրդ ունենալու քաղաքական տեսակէտից:

Կոռուրսիկը խօսելով հակական խնդրի մասին, որ իբրև թէ առաջ չի եղել, այլ ծագել ու զարգացել է նրա աչքի առաջ, աւելի մեծ խորհուրդ է վերագրում կաթողիկոսական աթոռատեղիին, քան նոյն իսկ կաթողիկոսութեան: Կաթողիկոսական գահի էջմիածնում գտնուելը, նրա ասելով, վտանգաւոր է Ռուսաստանի համար, որովհետև, նախ, նա մօտ է Պարսկաստանի սահմաններին, երկրորդ, հետև է պետութեան հսկողութիւնից և, երրորդ, հետև ու դժուարամատչելի լինելով և հայութեան համար, առաջ է բերել Սսի կաթողիկոսութիւնը, որ ջլատելով կաթողիկոսի իշխանութիւնը, արգելք է լինում և Ռուսաստանին կաթողիկոսի միջոցով լիակատար բարոյական ազդեցութիւն ունենալու բոլոր հայերի վրայ: Այստեղ դարձեալ աչքի է ընկնում ռուս հեղինակի անծանօթութիւնը, կամ, լաւ է ասել, թերի ծանօթութիւնը հայ կեանքին, հայ եկեղեցական պատմութեան: Էջմիածինը Պարսկաստանի սահմանի վերայ չէ, այլ բաւական հեռու: Նա գրտնուում է Թիֆլիզում նստող Կովկասեան բարձր իշխանութեան անմիջական հսկողութեան ներքոյ: Նա հետև չէ հայութիւնից, այլ, ընդհակառակը գտնուում է հայութեան կենդրոնում, ինչպէս որ պէտք էլ լինի և, վերջապէս, էջմիածնի հեռաւորութիւնից չէ, որ առաջ է եկել Սսի կաթողիկոսութիւնը, այլ պատմական յայտնի հանգամանքներից, ինչպիսին և Աղթամարի կաթողիկոսութիւնն է, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ Սսի աթոռը հոգևորապէս ենթարկուելով ընդհանուր կաթողիկոսի իշխանութեան, չի ջլատում նրա լիազօրութիւնը բարոյական ազդեցութեան տեսակէտից:

Կաթողիկոսական գահի փոխադրութիւնը Թէոդոսիա կամ այլուր մի վերին աստիճանի անյաջող և մտացածին միտք է, որ չէր կարող և երբէք էլ չի կարող իրականանալ, քանի որ կաթողիկոսութիւնը հայութեան հոծ բազմութեան համար է, և ոչ թէ միայն Ռուսաստանում ցրուած և կղզեակներով ալրող սակաւաթիւ հայ գաղութների համար: Կաթողիկոսական գահը չի կարող ուրիշ տեղ փոխադրուած լինել նամանաւանդ և այն պատճառով, որ նա կապուած է Լուսաւորչի անուան հետ, Լուսաւորչի, որ առաջին կաթողիկոսը լինելով, հիմնարկել է, նախախնամութեան ցուցմունքով և հրաշալի տեսիլքով Միածնի տաճարը և Ս. Իշման տեղի կողքին հաստատել է իւր աթոռը: Պատմութիւնից յայտնի է, որ կաթողիկոսական գահը նոյնիսկ հայոց իշխանութեան ժամանակները պատմական դանա-

զան հանգամանքներից յաճախ և երկար ժամանակ թափառել է Հայաստանի զանազան կողմերում, բայց ոչ մի տեղ հաստատուն կայան չի գտել և, վերջապէս, վերստին փոխադրուել է իւր բերնիկ տեղը՝ Յայտնի է նոյնպէս, որ կաթուղիկոսութիւնը և հայերին Ս. Էջմիածնից բաժանելու համար, պատմական անցեալում փորձեր են արել ոչ թէ միայն Ս. Դեղարդը փոխադրելու, այլ և նոյնիսկ Ս. Դրեգորի աջը և մինչև իսկ Ս. Էջմիածնի տաճարի քարերը, բայց չի յաջողել, որովհետև ժողովրդի աչքը միշտ ուղղուած է հղել դէպի Վաղարշապատ, դէպի իջման տեղը՝ Եւ մենք չենք էլ հասկանում, թէ ինչ կարիք է հղել և ի՞նչ կարիք կարիք կարող է լինել մտածել կաթողիկոսական գահի մի ուրիշ տեղ փոխադրելու մասին, քանի որ, կրկնում ենք, կաթուղիկոսութիւնը, Կուկոլնիկի ասելով, միայն կարծեցեալ իշխանութիւն է, և ոչ իրական, և քանի որ, կաւեւացնենք մենք, կաթուղիկոսի բոլոր գործողութիւնները սահմանափակուած են որոշ օրէնքների շրջանում և կատարուել ու կատարւում են մերձաւոր իշխանութեան անմիջական հսկողութեան ներքոյ:

Կուկոլնիկը վաթսնական թուականներին հայերի մէջ գեղառատիզմ չի նկատել, բայց կարծել է, որ ապագայում այն կարող է առաջ գալ նրանց մէջ կամ մամուլի քարոզութիւնների ազդեցութեան ներքոյ, կամ դրսի թելադրութեամբ: Ո՞րքան ճիշտ է հղել նրա այդ մտածողութիւնը և կատարուել է արդեօք նրա այդ գուշակութիւնն ապագայում: Այդ խնդրին պատասխանելու համար, կարևոր է նախապէս իմանալ, թէ արդեօք ի՞նչ են հասկացել ուսման մտաւորականները սեպառատիզմ ասելով, Եթէ նրանք դրանով հասկացել են Հայի ձգտումը՝ պահպանելու իւր լեզուն, իւր ազգային ինքնությունն եկեղեցին և դրա հետ կապուած, Հայ դըպրոցը և իւր ազգային նուիրական աւանդութիւնները, այդ տեսակ սեպառատիզմ կամ անջատականութիւն ոչ թէ առաջ է եկել հայերի մէջ յետոյ, մամուլի քարոզութեան ազդեցութեան ներքոյ, կամ թելադրուել է դրսից, այլ այն միշտ եղել է հայերի մէջ, կայ և պիտի էլ լինի, քանի որ գոյութիւն ունի հայ ազգը, որովհետև դժուար է երևակայել հայի գոյութիւնն առանց յիշեալ անհրաժեշտ և էական յատկութիւնների: Եւ Հայը շատ գեղեցիկ հասկացել ու հասկանում է, որ երբ նա կորցնէ այդ ամեն մի ազգի գոյութեան համար անհրաժեշտ պայմանները, կը դադարի մի առանձին ազգ լինելուց և ենթարկուած կը լինի ոչնչանալու, կուլ գնալու վտանգին, ուստի և նա իւր պատմական տառապալից անցեալում կրակի և ջրի միջից տնցնելով, պահպանել է այդ նուիրական յատկութիւնները որով և ապահովել է իւր գոյութիւնը:

եւ այժմ, այս լուսաւորութեան և ինքնաճանաչութեան դարում չէ, որ Հայը պէտք է մոռանայ իւր պապերի այդ սուրբ աւանդը և դադարի սիրել իւր գրականութիւնը, իւր անկախ եկեղեցին, իւր նուիրական աւանդութիւնները, մի խօսքով, բովանդակ հայկականութիւնն իւր բոլոր ճիւղերով ու մասերով: Ուստի և սխալ և չափազանց փնասակար քաղաքականութեան են հետեւած եղել նըրանք, որոնք կամեցել են՝ բռնի խեղդել հայի այդ տեսակ հասկացուած անջատականութեան արտայայտութիւնները, ձեռնամուխ լինելով նրա եկեղեցուն, նրա դպրոցին, նրա լեզուին և նրա քաղաքակրթական հաստատութիւններին: Դրանից միայն առաջ են եկել աղմուկ, շփոթ և յուզմունք, որ երկուստեք ատելութիւն ու թշնամութիւն սերմանելով, բոլորովին հակառակ հետեւանքի են հասցրել:

Իսկ հի՛թէ ուրիշ մտաւորականները սեպառատիգմ ասելով, հասկացել են այդ խօսքը նրա իսկական մտքով՝ իբրեւ ձգտումն հայերի կողմից անջատուելու Ռուսաստանից և մի առանձին քաղաքական մարմին կազմելու, — մենք պէտք է ասենք և պնդենք, որ այդպիսի հակումն հայերն երբէք չեն ունեցել և չունին, որովհետեւ սվ որ միայն լաւ ճանաչում է հային, գիտէ նրա կացութեան պայմանները, նրա պատմական հայրենիքի վիճակը և միւս բոլոր հանգամանքները, նա կը հասկանայ, որ Հայն ոչ թէ միայն այդ չէ կարող անել, այլ որ նրան հէնց իւր ազգային շահերի տեսակէտից էլ օգտաւէտ չէ անջատուելը Ռուսաստանից, զրկուելը նրա հովանաւորութիւնից, որին հասնելու համար, պատմական անցեալում այնքան ջանք ու աշխատանք է գործ դրել նա: Պէտք է միայն լաւ ճանաչել հային, մի բան, որ Կուկունիկը, նրա ժամանակակիցները և դրանց յետնորդները չեն աշխատել անել, անդադար ենթադրութիւններ անելով, անդադար աշուահեակ խոսորելով և միշտ թշնամի ու վտանգ երեւակայելով այնտեղ, որտեղ այդ չի եղել և չը կայ: Ժամանակ է, վաղուց ժամանակ է, որ հասկանան, որ Հայը խաղաղ ժողովուրդ է, որ նա կամենում է առաջ դնալ, դարգանալ խաղաղ, կուլտուրական ճանապարհով և որ Կուկունիկների մտածողութիւններն և նրանց իրագործելու ձգտողների մաքառումներն անհոգ, անհիմն են, ուղղուած մեծաւ մասամբ հողմաղացների դէմ:

Ծ. Շահապիզ

1911 յունուար 19

Ն. Նախիջկան